مطالعات تاریخ اسلام
سال یازدهم/ شمارهٔ ۴۱/ تابستان ۱۳۹۸

نقش شهرهای ساحلی در فرایند توسعه اقتصادی؛ بررسی موردی نقش بندر سَواکِن در شمال شرق آفریقا

لیلا خان احمدی[۱]

چکیده: بنادر و شهرهای ساحلی از گذشته یکی از مهم‌ترین کانون‌های شکل‌گیری تمدن‌ها و نیز ایجاد و توسعه تجارت و بازرگانی بین سرزمین‌های مختلف به شمار می‌رفته‌اند. بندر سواکن یکی از بنادر سواحل شمال شرقی آفریقا است که نقش بسیار مهمی در رابطه تجاری بین اقوام و سرزمین‌های آفریقا به‌ویژه مناطق صحرای آفریقا و زیر صحرا با سرزمین‌های دیگر همچون شبه‌جزیره عربستان، ایران، هند و... داشت. این پژوهش به بررسی علل اهمیت یافتن بندر سواکن در طول تاریخ و نقش این بندر در ایجاد و توسعه ارتباط تجاری آفریقا با دیگر سرزمین‌ها می‌پردازد و به شکوفایی این شهر بندری در دورهٔ فاطمیان و ممالیک اشاره می‌کند که به‌عنوان نقطه ثقل و مرکزی میان راه کشتی‌هایی که در دریای سرخ رفت‌وآمد می‌کردند شهرت یافته بود و علاوه بر تأمین مایحتاج کشتی‌ها، در رشد و توسعه تجارت و بازرگانی و گاه مهاجرت‌های بزرگ و کوچک به مناطق شرقی و داخلی آفریقا تأثیر داشت. این اهمیت به گونه‌ای بود که با وجود بنادری دیگر در نزدیکی آن همچون دهلک یا مصوع همواره حکومت‌های مختلف بر سر تسلط بر آن با یکدیگر رقابت می‌کردند و تا تأسیس بندر سودان چندین سده به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بنادر سواحل شرقی آفریقا باقی ماند.

واژه‌های کلیدی: سواکن، تجارت، توسعه اقتصادی، دریای سرخ

۱ استادیار گروه مطالعات غرب بنیاد دائرةالمعارف اسلامی ahmadyleila87@yahoo.com
تاریخ دریافت:۹۷/۰۳/۲۳ تاریخ تأیید:۹۷/۱۰/۲۱

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

Role of Coastal Cities in the Process of Economic Development
Case Study: Role of Suakin Port in Eastern North Africa

Leila Khan Ahmadi[1]

Abstract: Ports and coastal cities have been the most important centers in formation of civilizations and development of trade and commerce in different places and the sea routes were the main connection channels between regions specially those places that had no access to land. Suakin port was one of the principal ports in eastern north of Africa, which had an important role in trade relations between African people who had been resident in great Sahara and sub-Sahara with those who lived in Arabian Peninsula, Great Iran, India, and etc. The causes of development of Suakin port in historical periods and its role in formation and exploring trade ties in Africa are studied in this paper and its flourishing in the Fatimid and Mamluk era were referred to here. The port was known as the center for the ships traveling in the Red Sea, and in addition to supplying ships, it had an impact on the growth and development of commerce and trade, and sometimes large and small migrations to eastern and inland Africa. This importance was such that, despite other ports nearby, such as the Dahlak or the Massawa, various governments competed against each other to capture it, and it remained one of the most important ports of the east African coasts for many centuries until the establishment of the Sudan Port.

Keywords: Suakin, Trade, Economic development, Red Sea

1 Assistant professor of Departament of west Islamic world studies,Encyclopaedia Islamic Foundation ahmadyleila87@yahoo.com

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

مقدمه

راه‌ها و طرق ارتباطی از گذشته دور اهمیت بسیاری در زندگی انسان‌ها داشته و ارتباط مستقیمی بین رشد و گسترش تمدن‌های بشری با راه‌ها و به‌ویژه راه‌های تجاری وجود داشته است. اهمیت راه‌ها به‌گونه‌ای است که می‌توان سطح فرهنگی هر منطقه و میزان توسعه آن را با توجه به دوری یا نزدیکی آن به شاهراه‌های اصلی تعیین کرد. این راه‌ها که در گذشته دریایی یا زمینی بودند، علاوه بر اینکه مسیر آمدوشد مردم عادی یا لشکرکشی حکومت‌ها بودند و یا بستری برای فعالیت‌های تجاری به شمار می‌آمدند در رشد تمدن‌ها و انتقال فرهنگ‌های مختلف نیز نقش مهمی داشتند.

در گذشته و پیش از استفاده بشر از راه‌های هوایی، بنادر و شهرهای ساحلی مهم‌ترین راه‌های ارتباطی بین سرزمین‌های مختلف بودند که دسترسی به آنها از طریق خشکی ممکن نبود. بندرها به سبب رفت‌وآمد کشتی‌های مختلف در اصل نمادی از سرزمین‌های اطراف خود بودند که به‌واسطه آنها شهرها و اقوام مختلف با یکدیگر ارتباط داشتند. نتیجه این ارتباطات علاوه بر تأمین مایحتاج دو طرف و به تبع آن رشد و توسعه تجارت و بازرگانی گاه به مهاجرت‌های بزرگ و کوچک و نیز لشکرکشی برای فتح سرزمین مقابل می‌انجامید. در این میان آفریقای جنوب صحرا و به عبارتی مناطق جنوب صحرای بزرگ آفریقا از منظر فوق قابل توجه است.

در مقاله حاضر بندر سواکن به صورت موردی برای پژوهش در خصوص اهمیت و نقش راه‌ها در تجارت جهانی مورد توجه قرار گرفته است. بندر سواکن یکی از بنادر مهم در سواحل شمال شرقی آفریقا است که از گذشته‌های بسیار دور مورد توجه بوده و نقش بسیار مهمی در روابط تجاری بین اقوام و سرزمین‌های آفریقا با سرزمین‌های دیگر شرق و غرب داشته است و حلقه ارتباط تاجران و دریانوردانی بود که در طول دریای سرخ رفت‌وآمد می‌کردند و یا بخشی از مسیرشان از این دریا و لزوماً بندر سواکن می‌گذشت. در واقع سواکن بندری در میانه مسیر در دریای سرخ و مشرف بر ورودی‌های این دریا، خلیج عدن و سواحل تنگه باب المندب و حتی به سمت شمال و مورد توجه تاجرانی بود که از طریق دریای سرخ با دریای مدیترانه و بعد کشورهای غربی ارتباط برقرار می‌کردند و بالعکس. از این رو بندر سواکن وظیفه جابه‌جایی کالاها و توشه کشتی‌ها را برعهده داشته و کشتی‌ها پس از رسیدن

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

به آنجا بدون انجام تجارتی به بندر دیگر می‌رفتند و یا اینکه برخی کالاها را به مقصد آن بندر تخلیه و کالاهای دیگری را که از مناطق مختلف آفریقا و نواحی داخلی آن در آنجا بارانداز شده بود بارگیری می‌کردندو به مسیرشان ادامه می‌دادند. با ظهور و گسترش اسلام در شرق آفریقا بندر سواکن بیش از گذشته نقش مهمی در بازرگانی و تجارت شرق و غرب برعهده داشت و کاروان‌های تجاری بسیاری به آن رفت‌وآمد می‌کردند و سواکن از این روی شاهد دوره‌ای از رشد اقتصادی و آبادانی بوده است و تا قرن‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین بنادر سواحل شرقی آفریقا موقعیت خود را حفظ کرد و مناطق مختلف آفریقا همچون سرزمین‌های صحرا و جنوب و شمال آن را به سرزمین‌های مختلف آن سوی دریای سرخ ارتباط می‌داد. با وجود اهمیت سواکن در طول تاریخ و موقعیت استراتژیک آن در دریای سرخ و شرق آفریقا و اشاره منابع جغرافیایی و تاریخی به اهمیت این بندر، چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. در این پژوهش سعی شده است با رویکردی توصیفی- تحلیلی به بررسی جایگاه و موقعیت بندر سواکن به‌عنوان یکی از راه‌های ارتباطی و تجاری مهم در شمال شرق آفریقاپرداخته شود. این مقاله ضمن بیان سیر تحولات جغرافیای تاریخی سواکن به این مسئله می‌پردازد که چه عواملی در رشد و توسعه تجاری و اقتصادی بندر سواکن و همچنین ضعف و افول این شهر در دوره‌های مختلف تأثیر داشتند و نیز این شهر ساحلی تا چه اندازه در رشد و توسعه تجاری و اقتصادی دیگر سرزمین‌ها تأثیر داشته است؟

پیشینه سواکن

شهر بندری سَواکِن[۱] درساحل غربی دریای سرخ و درشرق کشور سودان، درارتفاع ۶۶ متری از سطح دریا قرارگرفته وفاصله آن تا خرطوم۶۴۲ وتا پورت سودان ۵۴ کیلومترمربع است.[۲] این بندر از شهرهای باستانی این حوزه است که بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی، سابقه‌ای دیرین در فعالیت‌های دریایی و تجاری دارد.

درباره زمان دقیق بنای سواکن و علت اطلاق نام آن روایت‌های مختلفی گفته شده است و حتی افسانه‌های چندی میان ساکنان آن وجوددارد. اکثر منابع معتقدند سواکن واژه‌ای بجه‌ای

۱ به شکل‌های سُواکین و سُواکیم نیز در برخی منابع آمده است.

2 *The Times ComperhensiveAtlas of World*, London 2014.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

است که ازواژه «او–سوک»[1] یا «سوک»[2] معادل سوق درعربی به معنای بازار ومرکز تجاری گرفته شده است.[3] درحالی که برخی سواکن را واژه‌ای عربی از ریشه «س ک ن» به معنای ساکنان وسکونتگاه دانسته‌اند.[4]

در خصوص بنای شهر سواکن، برخی آن را ازشهرهای دوره اسلامی دانسته‌اندکه با رواج اسلام درشرق آفریقا به سبب گسترش روابط تجاری ومهاجرت بیش ازپیش اعراب همچون قبیله کُواهِله به این مناطق ساخته شده است.[5] در حالی که براساس کاوش‌های باستان‌شناسی و اسناد به دست آمده، سواکن یکی از شهرهای باستانی سودان است که سابقه‌ای دیرین در فعالیت‌های دریایی و تجاری داشته است و بر اساس این اسناد، مصریان از دوران سلسله پنجم به سواکن بسیار توجه داشته‌اند و مهم‌ترین مسیر عبور و مرور آنان به مناطق جنوبی و انجام تجارت به‌ویژه تجارت طلا و شیر از این راه بوده است. سواکن همچنین مورد توجه و رفت‌وآمد تاجران یونانی و بطالسه نیز بوده است.[6] هر چند اطلاعات موجود درباره پیشینه سواکن به‌ویژه قبل از ورود مسلمانان به آنجا بسیار اندک و تنها در حد اطلاعات ارائه شده از همان کاوش‌های محدود باستان شناسی است؛ با این حال، براساس گزارش‌های جغرافی‌نگاران *سده‌های نخست* اسلامی از سواکن که از آن به‌عنوان یک شهر قدیمی و نه یک آبادی و ده کوچک نام برده‌اند و حضور بازرگانان مهاجر از نقاط مختلف اعم از هند و ایران و شبه‌جزیره و غیره و مهم‌تر از همه موقعیت جغرافیایی آن در دریای سرخ می‌توان

1 U – Suk.

2 Suk.

3 E. M. Roper, A. Gillan, F. O. Cave, J. B. Bowers and Arthure Robinson (1939), *Sudan Notes and Records*, Vol. 22, No. 2, University of Khartum, pp. 293-294.

۴ محمدبن‌یعقوب‌فیروزآبادی (۲۰۰۷/۱۴۲۸)، *معجم القاموس المحیط*، خلیل مأمون شیحا، بیروت: [بی‌نا]، ذیل واژه؛ همچنین نک: محمدمهری، همان، ص۳۵۱ که سواکن را از ریشه سجن «سواجن» به معنای سبع جن (هفتجن) گرفته است.

۵ صلاح الدین علی‌شامی (۱۹۷۲)، *السودان، دراسة جغرافیة*، اسکندریه: المعارف، ص۲۵۱؛ احمد عبدالله آدم(۱۹۹۷/۱۳۷۶)، *قبائل السودان، نموذج التمازج و التعایش*، سودان: مطابع السودان، ص۴۸.

۶ محمدمهری (۱۹۱۴/۱۳۳۲)، *رحله مصر و السودان*، مصر: مطبعة الهلال بالفجاله، ص۳۵۱؛ نعوم شقیر (۱۹۸۱)، *تاریخ السودان*، چاپ محمد ابراهیم و أبوسلیم، بیروت: دارالجیل، ص۴۹؛

*Abdel Rahim Salim (*1997), *"Suakin: On Reviving an Ancient Red Sea Port City"*, *TDSR* Vol. 8, No. 2, pp/ 82-91; Marisa Calia (1997-1999), "*Suakin. Memory of a City*." In: *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2*, edited by Attilo Petruccioli, 192-201. Rome: Dell'oca Editore, p. 194; Yusuf Fadl Hassan (1963), *Penetration of Islam in the Eastern Sudan*, Sudan Notes and Records; p. 82-91.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

حدس زد که چنین مکانی نمی‌توانسته به دور از توجه بوده باشد. البته شاید در برهه‌ای از تاریخ به دلایل بعضاً سیاسی، اقتصادی و... این توجه و اهمیت در نوسان بوده باشد. مثلاً اینکه برخی سواکن را از شهرهای اسلامی دانسته‌اند، شاید بتوان این گونه حدس زد که این شهر برای دوره‌ای از رونق و آبادانی افتاده و سپس با حضور اعراب مسلمان در این منطقه و توجهات آنان رشد و شکوفایی پیدا کرده و همین امر برخی را بر آن داشته است که از سواکن به‌عنوان شهر بنا شده در دوره اسلامی نام ببرند.[۱]

با ظهور اسلام و رواج و گسترش آن در مناطق مختلف خارج از شبه‌جزیره، شرق آفریقا که پیش از این نیز مورد توجه ساکنان شبه‌جزیره و حتی مسلمانان در سال‌های اولیه ظهور اسلام بود، بیش از گذشته محور توجه قرار گرفت و مهاجرت‌های اعراب به‌ویژه بازرگانان به این مناطق بیشتر شد. در این میان سواکن قطعاً به خاطر موقعیتش در ساحل شرق آفریقا و در دریای سرخ و نیز نزدیکی به شبه‌جزیره می‌توانست مورد توجه و استقرار مهاجران باشد. قدیمی‌ترین منبع اسلامی در اختیار ما که نام سواکن در آن ذکر شده *صفه جزیرة العرب*اثر مورخ معروف قرن چهارم هجری قمری، همدانی است. همدانی در این اثر خود از سواکن به‌عنوان شهری قدیمی نام برده است. همان‌طور که پیش از این اشاره شد، با رواج و گسترش مهاجرت‌ها به شرق آفریقا، شهرهایی توسط مسلمانان مهاجر در این مناطق ایجاد شدند که برخی سواکن را نیز – به اشتباه – جزو این دسته از شهرها و ایجاد شده توسط اعراب مسلمان گفته‌اند. در هر صورت سواکن با استقرار گروه‌های مختلف در آنجا رو به رشد و ترقی گذاشت و تا قدرتگیری فاطمیان در مصر شاهد تحولات چندی از فرار و پناه گرفتن افرادی از خاندان و وابستگان امویان از مقابل عباسیان تا جابجایی حکومت بر آن بین قبایل عرب و بومیان بجه‌ای بوده است. سواکن در این دوره صرفاً شامل بخش جزیره‌ای در غرب دریای سرخ بود[۲] و به مرور به سمت ساحل و نواحی اطراف آن توسعه یافت؛ به‌گونه‌ای که این شهرمتشکل ازجزیره و نواحی ساحلی آن گردید.[۳] تغییر انجام شده به‌طور قطع اهمیت موقعیت آن را بیشتر می‌کرد. همزمان با حضور فاطمیان در مصر، سواکن به‌عنوان بخشی

---

۱ حسن‌بن‌احمدبن یعقوب هَمدانی (۱۸۸۴)، *صفه جزیرة العرب*، لیدن: مطبع بریل، ص۱۳۳؛ ابی‌القاسم‌بن‌حوقل (۱۹۳۸)، *صورة الارض*، لیدن: بریل، صص۲۴-۴۳.

۲ محمدبن‌محمد ادریسی (۲۰۰۶/۱۴۲۲)، *نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق*، قاهره: مکتبة الثقافة الدینیة، ص۱۰؛ ابن سعید مغربی(۱۹۷۰)، *کتاب الجغرافیا*، اسماعیل عربی، بیروت: المکتب التجاریة للطباعة و النشر و التوزیع، ص۱۱۷.

۳ علاءالدین تجانی حمد و محمدعوض دفع الله (۲۰۱۶)، «مدینة سواکن الساحلیه و دورها فی تحقیق التمنیة الساحلیة المستدامة»، *مجله بین‌المللی برنامه‌ریزی شهری و توسعه پایدار*، ش ۳، ص۱۴۶.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

ازبلاد بُجَه/بجاه و حاکمیت بجه در شرق بلاد سودان به شمارمی‌آمدکه با جده و نوبه رابطه تجاری داشت.[۱]

سواکن در دوره فاطمیان

با غلبه فاطمیان بر مصرو پس از تثبیت قدرت آنان و به دنبال اهداف توسعه‌طلبانه ایشان که پیشروی در مناطق جنوبی مصر و سلطه بر دریای مدیترانه و سرخ از مهم‌ترین آنها بود، اغلب جزایر و بنادر دریای سرخ به تصرف فاطمیان درآمد. در این میان سلطه بر بندر سواکن از چندین جهت می‌توانست برای حاکمیت فاطمیان اهمیت بسیاری داشته باشد.از جمله موقعیت طبیعی و مناسب آن در دریای سرخ چرا که سواکن در فاصله بین بندر عیذاب تا خلیج عدن – که از آنجا کشتی‌ها به سرزمین‌های دور هند و چین می‌رفتند— قرار داشت و از سویی نیز در مسیر کشتی‌هایی بود که از مسیر دریای سرخ به سوی مدیترانه می‌رفتند و بالعکس. این موقعیت می‌توانست بندر سواکن را به‌عنوان یک نقطه ثقل و مرکزی در میانه مسیر فوق مورد توجه قرار دهد. چنانکه مکان بسیار مناسبی برای توقف کشتی‌هاجهت استراحت و تهیه آب و آذوقه بود. ضمن اینکه بندر سواکن به سبب عمق مناسب سواحل آن و جریان آب زیاد و خروشان در بخش ساحلی، نسبت به بندرهای نزدیک‌تر خود، لنگرگاه بسیار مناسبی برای پهلو گرفتن کشتی‌ها با ابعاد مختلف به شمارمی‌آمد.[۲] همچنین سواکن علاوه براینکه درمسیرتجاری بین مصر، یمن و عیذاب قرار داشت و کوتاه‌ترین مسیر دریایی برای رسیدن به بندر جدّه در شبه‌جزیره بود، ازسوی دیگر و از چند مسیر نیز با بخش‌های سودانی نیل متصل بود واین موقعیت اهمیت دسترسی به سواکن جهت ارتباط با بخش‌های مرکزی و زیر صحرای آفریقا و تبادل کالاهای تجاری با این مناطق را از این کانال چندین برابر می‌کرد. به این ترتیب سلطه بر بندر سواکن نه تنها برای دولت فاطمیان بلکه می‌توانست برای هر قدرت دیگری در منطقه جهت تسلط بر دریای سرخ و اقیانوس هند و تسهیل راه‌های تجاری با شرق دور و غیره و همچنین تسلط بر راه‌های تجاری داخلی آفریقا و استفاده

---

۱ ابن‌حوقل، همان، صص۲۴-۴۳؛یاقوت حموی (۱۹۶۶)، *معجم البلدان*، لایپزیگ: [بی‌نا]، ذیلواژه.

۲ *آلسودان و افریقیا فی مدونات رحالة الشرق و الغرب: اکتشافات الذات و الاخر: ابحاث ندوة الرحالة العرب و المسلمین دوره ابن‌حوقل*(۲۰۰۶/۱۳۸۵)، خرطوم: المرکز العربی للادب الجغرافی، ص۸۸؛

P. M. HOLT (1965), *A Modern History of the SUDAN (From the Funj sultanate to the present Day)*, London, pp.372, 388.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

از منابع ارزشمند آنها بسیار مهم باشد. با بررسی گزارش‌های مورخین و جغرافیانگاران در این دوره می‌توان به میزان توجه فاطمیان به این مهم پی برد.

بندر سواکن با کاهش قدرت حکومت بجه و در کشاکش رقابت بین فاطمیان مصر وشرفای مکه برای کنترل تجارت در دریای سرخ به دست فاطمیان افتاد. ایجاد ناوگان در دریای سرخ، بین سواکن و عَیذاب جهت محافظت از کشتی‌ها در برابر حملات دزدان دریایی، مهم‌ترین اقدام دولت فاطمیان در این زمان بود و با این کار امنیت تاجران و مسافران دریای سرخ بیش از پیش فراهم گردید.[۱]

همچنین علاوه بر مسیر دریایی، برای حفظ امنیت کاروان‌هایی که از بندر سواکن به نوبه، حبشه، نیل علیا و بخش‌های مرکزی و جنوب صحرا می‌رفتند، نگاهبانانی مسلح و باتجربه برای کاروان‌ها به کارگرفته می‌شدند که آنها را تا رسیدن به مقصد همراهی می‌کردند و عمده این نگاهبانان از اهالی خود سواکن بودند.[۲] ضمن اینکه بندر سواکن علاوه برفعالیت‌های تجاری، مسیر بسیار خوب و نزدیکی جهت جابجایی مسافران به‌ویژه حجاج نوبه ودیگرمناطق سودان برای رفتن به مکه نیز می‌توانست باشد.[۳] در سایهٔ اقدامات فاطمیان در ایجاد امنیت و آرامش – که مسئله بسیار مهمی در امر تجارت است – در دریای سرخ و جزایر و بنادر آن، بندر سواکن رو به آبادانی بیشتر گذاشت و تجارت در آن رونق گرفت تا جایی که تجارب ارزشمند تاجران سواکنی در معاملات بازرگانی، سبب شهرت آنها در بازارهای خارج از سواکن گردید و ثروتمندترین تاجران در بازارهای مناطق دیگر تاجران سواکنی بودند که اکثر آنها از خانواده‌های سرشناس عرب و مورد اعتماد در معاملات و مورد احترام دیگران و حتی حاکمان دیگر مناطق بودند. شاید همین اعتماد و صداقت در معاملات نیز نوعی توجه را به این بندر و بازارهای آن در پی داشت که به طور قطع به شکوفایی آن کمک می‌کرد.

---

۱ احمدبن‌علی‌مقریزی (۲۰۰۲-۲۰۰۴)، *المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار*، لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی، ص۲۴۵؛ احمدبن‌علی قلقشندی (۱۹۶۳/۱۳۸۳)، *صبح الاعشی فی صناعة الانشاء*، قاهره: وزارةالثقافة و الارشاد القومی، صص۴۶۴، ۵۱۹-۵۲۰؛ عصام محمدشبارو (۱۹۹۴)، *السلاطین فی المشرق العربی، معالم دورهم السیاسی و الحضاری (السلاجقه-الایوبیون ۴۴۷-۶۴۸ / ۱۰۵۵-۱۲۵۰)*، بیروت: دارالنهضة العربیة، ص۸۹.

۲ جان لوئیس بورکهارت (۲۰۰۷)، *رحلات بورکهارت فی بلاد النوبه و السودان*، ترجمه به عربی: فؤاد أندراوس، قاهره: مجلس الاعلی للثقافة، ص۱۸۹.

۳ ابن‌سعیدمغربی، همان، ص۱۱۷؛احمدبن‌علی مقریزی (۱۹۹۷)، *السلوک لمعرفة دول الملوک*، بیروت: دارالکتب العلمیه، ص۲؛ فوزی حامد عباس (۱۴۲۶/ ۲۰۰۵)، *الحیاة الاقتصادیة فی مصر العلیا خلال العصر المملوکی*، قاهره: مکتبةالادب، ص۱۷۰؛ Salim, *ibid*, p.63.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

از دیگر عواملی که در شکوفایی بیشتر سواکن بی‌تأثیر نبود وجود شهرها و مناطقی مهم با تولیدات مختلف در اطراف سواکن و نزدیک آن بود که شاید به‌نوعی بتوان از آن به‌عنوان پشتوانه تجاری این بندر نام برد که این کالاها از آن مناطق به بندر سواکن منتقل و بارانـدازی شده و از آنجا به دیگر نواحی فرستاده می‌شد. در واقع سواکن انبارگاه و منبع ذخیره کالاهـای بازرگانی بود که از مناطق مختلف به آنجا حمل مـی‌شـد و ایـن امـر دسترسـی بازرگانـان را به‌ویژه به کالاهای مناطق داخلی آفریقا راحـت مـی‌کـرد.مسـئله‌ای کـه بـا توجـه بـه اسـناد باستان‌شناسی در گذشته دیرین سواکن نیز از نگاه و توجه حکومت‌های مختلف به دور نبـوده است؛ چنانکه در عصر فراعنه، سواکن به‌عنوان یک پایگاه جهت تسلط بر معادن طلای جبل علبه و معادن جبیت در اطراف آن، مورد استفاده بوده است. یا در عصر بطالسه به‌عنوان مرکز تجاری بزرگ برای محصولات سودان و حبشه از یک سو و واردات محصـولات شـرق دور از سوی دیگر مورد استفاده بطلمیوسیان بوده و انجام اقـدامات رفـاهی و امنیتـی در سـواکن و مسیرهای منتهی به آن برای حفظ این موقعیت مهم بوده است. اکنـون در دوره فاطمیـان نیـز به‌عنوان مثال، عمده نقل و انتقالات تجاری حبشه و نوبه ازطریق بندرسواکن صورت می‌گرفت. غلات وفراورده‌های حیوانی (به‌ویژه به حجاز)، عسل، مشک، شـمع، مروارید، طـلا و بـرده مهم‌ترین محصولات صادراتی از سواکندر این دوره بود.[۱]

سواکن در دوره ممالیک

بندر سواکن به‌عنوان بندری پر رفت‌وآمد در تمام دوران حکومت فاطمیان در مصربه فعالیت خود ادامه داد و با وجود فراز و نشیب‌های حاکم بر قلمروی فاطمیان و ضعف و انحطاط این حکومت، گزارشی از انحطاط و از بین رفتن رونق تجارت در ایـن بنـدر وجـود نـدارد؛ جـز آنکه سواکن همچون قبل بندری پر رفت‌وآمد و البته تحت حاکمیت افرادی از نوبیان(نوبـه) بود و اهالی بجه نیز در اداره آن همکاری داشتند. باروی کار آمدن ممالیک در مصر، با وجود اقدامات حاکم نوبه برای جلوگیری از رواج نفوذ ممالیک برجنوب مصر و سودان، سواکن در ۶۶۴ ق./۱۲۶۵م. به دست ممالیک افتاد.[۲]در دوره سلطه ممالیک نفوذ سیاسی بجـه برسـواکن

۱ بورکهارت، همان، صص۲۳۹-۲۵۱.

۲ ابن‌سعیدمغربی، همان، ص۱۱۷؛ اسماعیل‌بن‌علی ابوالفداء (۱۸۴۰)، *تقویم البلدان*، پاریس: دارالطباعة السلطانیة، ص۳۷۱.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

همچنان باقی بود واغلب نیز افرادی از بجه‌ای‌ها زیرنظرممالیک سواکن را اداره می‌کردند؛[۱] با این تعهد که ازمالیاتی که برای کشتی‌ها قرارداده شده بود بخشی را به مصر بفرستند. همین موضوع یعنی دریافت مالیات از کشتی‌هایی که به این بندر وارد می‌شدند، خود دلیلی بر رونق و ازدحام تردد بازرگانان و مسافران در سواکن است و چه بسا سود حاصل از این مالیات‌هامی‌توانست پشتوانه اقتصادی خوبی برای حکومت‌های منطقه از جمله مصر و نوبه و غیره باشد. شاید یکی از دلایل مقاومت و تلاش حکومت نوبه در حفظ بندر سواکن در برابر سلطه و نفوذ ممالیک همین امر بوده است. چندان که بعد از غلبه ممالیک بر سواکن حاکم نوبه- که با مشکلات اقتصادی مواجه شده بود-ازهر فرصتی برای غلبه دوباره بر سواکن استفاده می‌کرد. مثلاً در ۶۷۱ق. از فرصت درگیری ملک ظاهربیبرس، حاکم مملوکی مصردر اثر حملات مغولان، صلیبیان و ارامنه به رهبردوبه سواکن و چند بندر دیگر حمله کرد و غنائم بسیاری به دست آورد. امااهمیت حفظ بندر سواکن برای ممالیک باعث شد بیبرس بلافاصله والی قوص را برای یک حمله تأدیبی به نوبه بفرستد. به این ترتیب، اهمیت تجاری بندر سواکن و سودی که از معاملات تجاری و مالیات‌های آن به حکومت‌ها می‌رسید به میزانی بالا بود که دولت‌ها و حکومت‌های مختلف از هر فرصتی برای تسلط بر سواکن استفاده می‌کردند.

با وجود تلاش‌های بسیار ممالیک در ایجاد امنیت در راه‌های تجارت دریایی در دریای سرخ و حفظ سلطه خود بر بندر سواکن و بهره‌برداری اقتصادی از این موقعیت ممتاز، غارت و راهزنی‌های برخی قبایل عرب (به‌ویژه اعراب یمنی جُهَینَه و اعراب قیسی رُفاعه) ساکن درمسیر راه‌های تجاری این منطقه همواره یکی ازمشکلات ممالیک بود.[۲] این در شرایطی بود که به‌تدریج طمع دولت‌های اروپایی در غلبه بر دریای سرخ و بندرمهم سواکن نیز به مشکلات آنان افزوده شد.

آنچه اهمیت بندر سواکن را در دوره ممالیک بیشتر کرد، حملات مغولان و جنگ‌های

---

۱ بدرالدین محمودعینی (۱۹۸۷/۱۴۰۷)، *عقد الجُمان فی تاریخ اهل الزمان، عصر سلاطین الممالیک(۶۴۸-۶۶۴/۱۲۵۰-۱۲۶۵)*، تحقیق محمد محمد أمین، قاهره: الهیئة المصری العامة للکتاب، ص۴۲۸؛ نیز نک: السودان وافریقیا فی مدنات و رحالةالشرق و الغرب، همان، ص۲۳۳.

۲ ابن‌ایاس (۱۹۸۳/۱۴۰۳)، *بدائع الزهور فی وقائع الدّهور*، محمد مصطفی، قاهره: الهیئة المصری العامة للکتاب، صص۲۹، ۳۰۷؛ مقریزی، *السلوک لمعرفة دول الملوک* ص۲۸۵؛ نیز، نک: عمررضاکحاله (۱۹۹۷/۱۳۷۶)، *معجم قبائل العرب: القدیمه و الحدیثه*، بیروت: مؤسسة الرساله،ص۲۱۷.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

صلیبی درحوزه شرق وشامات بود. از آنجا که این حملات منجربه ناامنی مسیرهای تجاری درآن بخش‌ها گردیده بود؛ لذا مسیرتجاری دریای سرخ وبندرهای آنهم چون سواکن می‌توانست بهترین جایگزین برای آن راه‌ها باشد. و دقیقاً از همین دوران شاهد سعی و توجه بیشتر حاکمان مملوکی درحفظ امنیت وآرامش مسیر دریای سرخ و بنادر آن هستیم و اینکه به منظور افزایش رونق بیش از پیش این بنادربه نفع خود با هر کس که به هر علتی باعث ایجاد اختلال در فعالیت تجار و بازرگانان و از همه مهم‌تر در سلطه آنان بر این منطقه می‌شد، به شدت برخورد می‌کردند.[۱] مثلاً همانطور که پیش از این اشاره شد، با وجود غلبه ممالیک بر بندر سواکن، اغلب افرادی از بجه‌ای‌ها و زیر نظر ممالیک اداره آن را بر عهده داشتند. در اوایل قرن هشتم بجه‌ای‌ها اداره سواکن را طبق قوانین محلی خود، به شریف زید بن ابی نُمَیّ ازشرفای مکه که مادرش بجه‌ای بود واگذار کردند. شریف زید نیز با اطاعت از ممالیک بر سواکن حکومت می‌کرد، اما خیلی زود به خاطرتلاش او و شرفای مکه درکاهش وابستگی آنها به مصر، توسط ممالیک عقب رانده شد.[۲]

به دنبال تخریب بندرعیذاب – یکی دیگر از بنادر مهم در دریای سرخ —در۸۲۹ق. به دستورسلطان مملوکی بَرسبای(حکومت ۸۲۵–۸۴۱ق.)، سواکن بیش از پیش اهمیت یافت. چنانکه به بزرگ‌ترین بندر درشمال‌شرقی آفریقا و بزرگ‌ترین انبار کالا ومرکزتجاری حوزهٔ نیل علیا تبدیل شد و در عین حال جابجایی حجاج مکه و مسافران ازمناطق مختلف سودان نیز از طریق این بندر انجام می‌شد.[۳] اهمیت بندر سواکن به حدی رسید که رقابت‌ها بر سر غلبه بر آن و بهره‌برداری از موقعیت‌های بسیار خوب تجاری آن بین قبایل منطقه و دیگر دولت‌ها را در پی داشت. مثلاًقبیله حَدارب (منسوب به قبیله عربی حدرب که در اصل ا زحضرموت بودند) که پیش ازآن درعیذاب حکومت می‌کردند به سمت سواکن مهاجرت کردند و با بهره‌گیری از غفلت و درگیری‌های ممالیک، با غلبه برسواکن ومَصَوّع در آنجا ادامه حکومت دادند و تا

---

۱ ببیرس منصوری دواداری (۱۹۹۸/۱۴۱۹)، *زبدة الفکر فی تاریخ الهجرة*، چاپ دونالدس ریتشاردز، بیروت: الشرکةالمتحدة التوزیع،ص۱۰۳؛مقریزی، *السلوک لمعرفة دول الملوک*، ص۳۶؛یوسف‌بن‌تغری‌بردی (۱۹۹۲/۱۴۱۳)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، محمد حسین شمس الدین، لبنان، بیروت: دارالکتب العلمیة، صص۱۳۹-۱۴۰؛عینی، همان، ص۴۲۸.

۲ ابن‌بطوطه (۱۹۸۷/۱۴۰۷)، *رحله ابن‌بطوطه*، مقدمه و تحقیق شیخ محمد عبدالمنعم عریان، بیروت: داراحیاء العلوم، ص۲۵۴.

3 Calia, ibid, p.197;
محمدغیطاس (۱۹۸۷)، *حمله الیونسکو و أضواء جدیده علی تاریخ النوبه*، اسکندریه: دارالمعرفةالجامعیة، ص۱۱۵.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

حدی تجارت منطقه را در اختیار گرفتند تا سال ۸۴۳ق. که ممالیک بار دیگر براین شهرحاکم شدند.[۱] سپس از حدود ۹۱۴ق./۱۵۰۸م. نیز در پی ضعف ممالیک در توجه بیشتر بر سواکن و دیگر مناطق تحت سلطه خود در جنوب مصر، باتوسعه نفوذ دولت فونج در سِنّار و اطراف آن، سواکن مدتی خراجگزار فونج بوده است.[۲] این روند ادامه داشت تادرسال ۹۲۶ق./۱۵۲۰م. که عثمانی‌ها بر مصر غلبه کردند و با شکست دادن پرتغالی‌ها که درتکاپوی سلطه بر موقعیت‌های استراتژیک دریای سرخ بودند، سواکن تحت سلطه دولت عثمانی قرار گرفت.[۳]

سواکن در دوره عثمانی‌ها

همزمان باافزایش نفوذ دولت عثمانی در مصر، بندر سواکن به سبب موقعیت استراتژیک سیاسی و اقتصادی‌اش به‌ویژه پس از تخریب بندر عیذاب، مورد توجه و طمع دولت‌های مختلف به‌ویژه اروپاییان قرار گرفته بود و هر یک از دول اروپایی سعی در غلبه بر بخش‌هایی از دریای سرخ داشت. در این میان، حاکم مسیحی حبشه که از افزایش بیش ازپیش اسلام در بلاد حبشه و اطراف آن ناراضی بود، به اقدام علیه مسلمانان دست زد ودر سال ۹۲۷ق./۱۵۲۰م. بادولت‌های اروپایی توافق کرد که ضمن دریافت کمک‌های آنان در مقابله با مسلمانان، به آنها در غلبه بر دریای سرخ کمک کند. به دنبال این توافق برای هریک از این دول اروپایی مناطق نفوذی دردریای سرخ مشخص گردید که سواکن به عنوان حوزه نفوذ فرانسه تعیین شد. بااین همه، اقدامات سریع و جدی دولت عثمانی برای مقابله با این توطئه وبازپس گیری سواکن و زَیلَع سبب ناکامی آنان شد.[۴]

---

۱ قلقشندی، همان، صص۲۷۳-۲۷۴؛ نیز نک: Holt, *ibid*, p.25. مقایسه کنید با: انصاری دمشقی، همان، ص ۲۶۹ که سواکن را در اختیار زَنافِجه از بجه‌ای‌ها گفته است.

۲ احمدعبدالله آدم، همان، صص۵۱-۵۲؛

Gudrun Dahl (2006), *"Precolonia Beja: A periphery at the crossroads", Nordic Journal of African studies* 15 (4): 473-498, pp. 488-489.

۳ مکّی شبیکة (۱۹۹۱/۱۴۱۱)، *السودان عبر القرون*، بیروت: دارالجیل، صص۶۲، ۱۶۲؛ شوقی جمل (۲۰۰۸)، *تاریخ سودان وادی النیل: حضارتة و علاقاتة بمصر من أقدم العصور إلی الوقت الحاضر*، قاهره: مکتبة الانجلو المصریة، ص۳۱۵؛Dahl, ibid, pp. 487-490; Salim, ibid, p.66.

۴ عبدالجلیل شاطر بصیلی (۱۹۷۲)، *تاریخ و حضارات السودان الشرقی و الاوسط من القرن السابع الی القرن التاسع عشر للمیلاد*، قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب، صص۱۳۵-۱۳۶؛رجب محمد عبدالحلیم(۱۹۸۵)، *العلاقات السیاسیة بین مسلمی الزیلع و نصاری الحبشه فی العصور الوسطی*، قاهره: مطبعةجامعة القاهره و الکتاب الجامعی، صص۶۷-۶۸، ۱۱۵-۱۱۶، ۲۰۶ - ۲۰۷؛ جمل، همان، صص۳۱۵-۳۱۶؛Dahl, ibid, p.488.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

سواکن با غلبه عثمانی‌ها برآن همچنان موقعیت ممتاز خود را حفظ کـرد و ازمهـم‌تـرین بنادر دریای سرخ به شمار مـی‌آمـد کـه نقـش بسـزایی درتـأمین خزانـه امپراتـوری عثمـانی داشت.چنانکه بخشی ازمنابع مالی حاصل از این بندر اعم ازحقـوق گمرکـی ومالیـات ثابـت سرانه مسافران به علاوه مبالغ زیادی خراج وجزیه سالانه به دولت عثمانی پرداخت می‌شـد.[۱] از این رو والیان عثمانی حاکم بر سواکن جهت حفظ چنین موقعیتی و به منظور رونق هرچه بیشتر به توسـعه و عمـران و آبـادانی آن پرداختنـد. گـزارش‌هـای ارائـه شـده از سـیاحان و جغرافیانگاران این دوره و بعد از آندرباره وضعیت شهر سواکن، از سبک و معماری خانه‌هـا و آماری که از مساجد متعدد، دکان‌ها و انبارهای کالا و حمام، مهمان‌سرا، مـدارس، بـاغ‌هـا واستحکامات نظامی همچون قلعه‌های باش، أورته و بوغـاز ارائـه مـی‌شـود، نشـان ازآبـادانی ورونق این شهربندری دراین دوره دارد.[۲]

موقعیت استراتژیک بنادری همچون سواکن که امکان تسلط بیشتر و بهتر بر دریای سرخ را فراهم می‌کرد و منافع اقتصادی بسیاری که از این تسلط نصیب دولت‌ها می‌شد تا بـه آنجـا بود که در ادامه همین دوره شاهد تلاش پاشاهای مصر در کسب امتیاز اداره سواکن از دولت مرکزی عثمانی هستیم. چنانکه در اوایل قرن نوزدهم در شرایطی که به سبب مبـارزهٔ قـدرت بین شرفای مکه ووهابی‌ها، نیز بین عثمانی‌ها و مصریان، دولت مرکزی عثمانی قادر به کنتـرل مؤثر این حوزه از دریای سرخ نبود و همین امر منجر به استقلال عمل بیشـتر رهبـران محلـی سواکن نیز شده بود، محمدعلی پاشا اول بر آن شد تا از فرصت غلبه‌اش بر وهابی‌ها و شکست آنها استفاده کرده و دو بندرسواکن و مصوع رادرمقابل پرداخت خراج سالانه به دولت عثمانی از آنان اجاره نماید. هرچند سه سال بعد سواکن به عثمانی‌ها برگردانده شد، اما پاشاهای مصر بار دیگر به تلاش خود در به دست آوردن کنترل سواکن به عنـوان مسـیری آسـان‌تـر بـرای توسعه تجارت با بلاد سودان از مسیر نیل و دسترسی و تصرف معادن طلا و سنگ‌های قیمتی سودان ادامه دادند و سرانجام در ذیحجه سال ۱۲۸۳ق./می ۱۸۶۵م. موفق به کسب اداره بنادر

---

۱ جورج یانج (۱۹۹۰/۱۴۱۰)، *تاریخ مصر من عهد الممالیک الی نهایة حکم اسماعیل*، تعریب علـی احمـد شـکری، در: صفحات من تاریخ مصر(۵)، قاهره: مکتبة مدبولی، صص۱۱۵-۱۱۶، پانویس ۱۵۳، ۳۵۴.

۲ مارمول کاربخال (۱۴۰۸-۱۴۰۹/۱۹۸۸-۱۹۸۹)، *افریقیا*، ترجمه به عربـی محمـد حجـی و دیگـران، ربـاط: دارالنشـر المعرفة، ص۳۹۳؛ محمدظلی‌بن‌درویش أولیا چلبی (۲۰۰۶)، *الرحله الی مصـر و السـودان و الحبشـه*، مقدمـه محمـد حرب، قاهره: دارالآفاق العربیة،صص۴۴۷- ۴۴۸؛

P. M. HOLT & DALY M. W. (1988), *A History of the Sudan (From the Coming of Islam to the Present Day)*, London and New York: Roultledge, pp. 30-31.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

سواکن ومصوع شدند. درزمان غلبه آنها، امنیت دربلاد سودان و بنادر آن برقرارگردید و زراعت وتجارت شکوفا شد. یکی از اقدامات مهم آنان به‌ویژه در زمان اسماعیل پاشا منع تجارت برده بود. این در حالی بود که با وجود تجارت اقلام مهمی چون عاج و امثال آن، بنادری چون سواکن سال‌ها یکی از مهم‌ترین کانال‌های تجارت برده بود و چه بسا سود کلانی از این تجارت عاید بازرگانان می‌شد. چرا که با وجود این ممنوعیت، تجار عربه همچنان و به‌طور غیررسمی به قاچاق و تجارت برده از طریق سواکن ادامه دادند. پاشاهای مصر همچنین در ادامه تلاش‌های خود جهت حفظ اهمیت این بندر و استفاده بهتر و بیشتر از موقعیت ممتاز تجاری آن در منطقه طرح و برنامه‌هایی در پیش گرفتند از جمله طرح احداث راه‌آهن در مسیر بربر –سواکن برای تجارت آسان بین سودان و مصر بود که البته در این دوره به اتمام نرسید.[۱] در ادامه اتفاق مهمی که بر اهمیت موقعیت بنادری چون سواکن تأثیر بسیار گذاشت، به‌طور قطع افتتاح کانال سوئز در سال ۱۲۸۶ق./۱۸۶۹م. بود. توجه بیش از پیش تاجران اروپایی به این مناطق و از جمله سواکن خود دلیلی بر این مدعا است. چراکه شرایط ایجاد شده و این دسترسی راحت‌تر بنادری چون سواکن ضمن اینکه همچون گذشته منبعی ارزشمند برای به دست آوردن صمغ، عاج فیل، قهوه، طلا، برده و غیره بود، می‌توانست مکانی مناسب نیز برای بازاریابی محصولات صنعتی آنها همچون برنج، شکر و صابون و مانند آن باشد تا از این طریق بیشتر باتجارهندی وعرب و دیگران از شرق به رقابت بپردازند.[۲]

موقعیت بندر سواکن از اواخر قرن ۱۹ میلادی به بعد

در اواخر قرن نوزدهم میلادی شرق آفریقا و حوزه سودان شاهد حوادثی بود که سواکن نیز به خاطر موقعیت مکانی و اجتماعی خود از تأثیرات این حوادث به دور نماند وتحت‌الشعاع آنها قرار گرفت؛ حوادث مهمی چون جنبش متمهدیان(پیروان مهدی سودانی). با ظهور مهدی سودانی و رواج دعوت او در بسیاری از مناطق و از جمله شرق سودان، مسیر سواکن به بلاد بربر علاوه بر موقعیت ممتاز تجاری خود، به جهت نظامی نیز اهمیت پیدا کرد و

---

۱ شبیکه، همان، ص۱۶۷؛
Gabriel R. Warburge (1992), *Historical Discord in the Nile Valley*, Northwestern university press, pp.6-7.
برای اطلاعات بیش‌تر ازاقدامات اسماعیل پاشا دراین منطقه، نک: جمل، همان، صص ۴۱۱ – ۴۲۷، ۴۷۳ – ۴۷۴.

2 Calia, *ibid*, p.198.۵۰۲-۵۰۰ ،۴۷۵ ،۴۶۵ ،۴۳۹ ،۴۰۳-۴۰۲ ؛ جمل، همان، ص

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

محورتحولاتی گسترده بین طرفداران مهدی و نیروهای دولتی ومخالف گردید. رهبری جنبش مهدیون در شرق سودان را یکی از ملاکان و تاجران سواکن به نام عثمان‌بن‌ابی‌بکردِقنَه سواکنی به عهده داشت. عثمان دقنه منسوب به قبیله دِقنی ساکن در سواکن بود که جدّ آنها از فرماندهان ترک تبعید شده به آنجا بود و آنها به‌تدریج با استقرار در سواکن توانسته بودند به موقعیت‌های تجاری ممتازی دست یابند. چندان که عثمان دقنه خود یکی از بزرگ‌ترین تاجران منطقه بود. عثمان دقنه پس از الحاق به جنبش مهدی و در اختیار گرفتن رهبری این جنبش در شرق بلاد سودان، مسیراستراتژیک سواکن به بلاد بربر را درکنترل خود گرفت و به این ترتیب موقعیت و حضور پاشاهای مصر در سواکن را درمعرض تهدید قرار داد. چندین نکته در مورد این جنبش و نیز موقعیت سواکن قابل توجه می‌نماید.از جمله حمایت و همراهی طریقت صوفیانه مَجذوبیه از این جنبش از یک سو و مخالفت و موضع‌گیری طریقت دیگر با نام میرغنیه یا ختمیه علیه مهدیون از سوی دیگر. نکته دیگر اقدامات پاشاهای مصر و نیز حضور و عملکرد دولت انگلیس در این میانه است. از همین رهگذر سواکن مکان و نقطه بسیار خوبی برای ادامه حضور و فعالیت گروه‌های سیاسی و دینی مختلف و از جمله صوفیه به شمار می‌رفت. گزارش‌های بسیاری از حضور صوفیان در آفریقا و پراکندگی گسترده آنان در اکثر نقاط آفریقا به‌ویژه مناطق داخلی آن به منظور گسترش اسلام وجود دارد و سواکن نیز به دلیل موقعیت خاص خود به لحاظ اقتصادی و اجتماعی و جغرافیایی می‌توانست یکی از نقاط مناسب برای حضور و فعالیت متصوفه باشد که ضمن بهره‌مندی از امتیازات اقتصادی آن و کسب پشتوانه‌های مالی، عقاید خود را نیز ترویج دهند. اکنون و در این دوره مجذوبیه و ختمیه(میرغنیه) دو طریقت بانفوذ در سواکن بودند که در حوادث به‌وجود آمده در آنجا نقش مهمی داشتند. شیخ طاهر مَجذوب، رهبرطریقت مجذوبیه بااعلام حمایت ازعثمان دقنه که یکی از پیروان این طریقت بود، به افزایش قدرت وی در منطقه کمک کرد و او توانست تا سال‌ها در مقابل دولت مصر و سپس انگلیس که جنبش مهدی را خطری برای حضور خود در این منطقه و رسیدن به اهداف استعماری‌اش می‌دید، مقاومت کند.[1] اما در مقابل میرغنیه که همواره از کمک‌های مالی مصر و عثمانی بهره‌مند بود، بزرگ‌ترین مانع بر راه سلطه عثمانی بر سواکن محسوب می‌شد. این طریقت

---

۱ ابراهیم فوزی پاشا (۱۳۱۹)، *کتاب السودان بین یدی غُردون و کتشنِر*، [بی‌جا]: مطبعة الآداب،صص۱۷۵-۱۷۷، ۱۸۱-۱۸۶؛ شقیر، همان، صص ۷۳، ۸۶-۸۸، ۹۹، ۴۲۰-۴۲۹؛ Cuoq, Joseph (1975),*Les musulmans en Afrique*Paris , p. 352, Holt, ibid.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

به‌عنوان حامی دولت مصر و عثمانی در سواکن با این استدلال که جنبش مهدی فتنه‌ای علیه اسلام است به مقابله با عثمان دقنه پرداخت. از این رو بعد از شکست جنبش مهدی، میرغنیه با قوت و قدرت به حضور خود در سواکن ادامه داد در حالی که قدرت و نفوذ مجذوبیه در آنجا بسیار محدود شد.[۱]

سواکن پایگاه مناسبی برای اهداف استعماری انگلیس به شمار می‌رفت. چه اینکه این بندر یکی از بهترین پایگاه‌ها برای استراحت، بارگیری و تجدید قوای نیروهای انگلیسی برای عزیمت به هند و پیشروی در دریای سرخ محسوب می‌شد. استعمار انگلیس از نفوذ جنبش مهدی در سواکن بیم داشت و آن را خطری برای ادامه حضور و فعالیت‌های استعماری خویش در آنجا می‌دید. از این رو برای کنترل و سلطه بر آن بندر با ارتش عثمانی همراه شد و با امضای قرار دادی نیروهای خود را در سواکن پیاده کرد و به مقابله با طرفداران مهدی پرداخت.[۲]

این درگیری‌ها باعث شد بخش قابل توجهی از جمعیت سواکن، در ایام درگیری‌ها(۱۸۸۴-۱۸۹۱ م.) شهر را ترک کنند و نیز رونق تجاری درآن به دلیل این درگیری‌ها به شدت مختل شد و آسیب دید. اما فعالیت تجاری سواکن هیچگاه متوقف نگردید و بعد از شکست مهدیون، مسیر سواکن به سرزمین بربر بار دیگر رونق گرفت و مرکزی برای واردات محصولات قدرت‌های مشترک‌المنافع گردید.[۳] با این همه، آنچه باعث شد شهر بندری سواکن با چنان پیشینه تاریخی در منطقه و در فعالیت‌های تجاری و بازرگانی و با وجود حفظ رونق تجاری خود به‌رغم تمام تحولات سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ، ناگهان در سراشیبی سقوط و ویرانی قرار بگیرد، سیاستی بود که استعمار انگلیس با ایجاد بندری جدید در نزدیکی آن انجام داد. به این ترتیب که در سال ۱۳۲۷ق./۱۹۰۹م. و در پی تصمیم انگلیس، باساخته شدن بندرجدید سودان (پورتسودان) در ۵۴ کیلومتری شمال سواکن به‌تدریج مکان جدید موقعیت سواکن را تحت‌الشعاع قرار داد و سپس با انتقال کامل مراکز

---

۱ جان اوبرث فول (۲۰۰۲)، *تاریخ الطریقة الختمیة فی السودان*، ترجمه به عربی: محمد سعید قدال، قاهره: مرکز الدراسات السودانیه، صص۱۴۸، ۲۹۶؛ سلیمان سلیم علم‌الدین (۱۹۹۹)، *التصوف الاسلامی: تاریخ-عقائد-طریق-اعلام*، بیروت: نوفل، صص۵۹۹، ۶۰۱.

۲ ابراهیم فوزی پاشا، همان، صص۱۸۷-۲۰۱، ۱۴۳، ۲۳۷-۲۴۲؛ ضرار صالح ضرار (۱۹۷۵)، *تاریخ السودان الحدیث*، خرطوم: الدارالسودانیه، صص۱۵۵، ۱۶۹، ۱۸۵؛ Warburge, ibid, p.8.

۳ جمل، همان، صص۷۰۲-۷۰۶؛
Abdel Salam Sidahmed and Alsir Sidahmed (2005), *Sudan*, London and New York: Routledge Curzon, Taylor & Francis e-Library, p. 18.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

اداری و اقتصادی ازسواکن به این بندر در سال ۱۳۴۱ق./ ۱۹۲۲م. بیشتر تجار به آنجا مهاجرت کردند و به ادامه فعالیت در بندر جدید پرداختند و سواکن به‌تدریج از رونق افتاد. چراکه با کم شدن فعالیت‌های تجاری در سواکن و کاهش تردد کشتی‌های تجاری در آنجا تپه‌های مرجانی که طبیعت حاکم بر منطقه به شمار می‌روند، توسعه پیدا کردند و مانع لنگرانداختن کشتی‌ها شدند و بی‌توجهی و ناکارآمدی والیان و حاکمان شهر برای مقابله با این پدیده طبیعی عاملی مهم در تسریع روند رکود و افول سواکن به شمار آمد و آسیب بسیاری به آن وارد کرد.[۱] تااواسط سال ۱۳۵۹ق./۱۹۴۰م. بالغ بر ۸۰٪ ازخانه‌های آنکه واجد نوع خاصی از معماری و برگرفته ازسبک معماری خانه‌های جده و مکه بودند، ویران شدند. این خانه‌ها که بیشتر به صورت دو یا سه طبقه‌ای (اشکوب) و از سنگ‌های مرجانی ساخته شده بودند از جاذبه‌های گردشگری این شهر بندری به شمار می‌آمدند.[۲] با وجود تلاش‌های دولت سودان و شرکت‌های مختلف اروپایی در بازسازی و تجدید بناهای قدیمی سواکن، پروژه‌های مذکور به نتایج مطلوبی نرسید و سواکن دیگر آن شکوفایی گذشته خود را به دست نیاورد. اگرچه درسال۱۹۹۱م. باافتتاح بندر جدید امیرعثمان دقنه به‌جای بندرقدیمی، بخش بندری سواکن دو باره رونق گرفت، اما به اندازه و گستردگی گذشته نیست و بیشتردرموسم حج وبرای جابجایی حاجیان به جده و نیز صادرات دام، روغن و برخی محصولات دیگرمورد استفاده قرارمی‌گیرد.[۳]

نتیجه‌گیری

سواکن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای بندری در شمال شرق آفریقا و در ساحل غربی دریای سرخ در طول تاریخ حوادث بسیاری را از سرگذرانیده است. این شهر به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و طبیعی خود همواره محل مناسبی برای باراندازی کشتی‌های مختلف بوده و

---

۱ محمد ابراهیم أبوسلیم (۱۹۹۲/۱۴۱۲)، *بحوث فی تاریخ السودان (الأرضی، العلماء، الخلافة، بربر، علی المیرغنی)*، بیروت: دارالجیل، ص ۸۵؛ Holt&Daly, ibid, p.126؛ Calia, ibid, 199.

۲ مهری، همان، ص۳۵۰؛

Jean-Pierre *Greenlaw* (1995), *The coral buildings of Suakin: Islamic architecture, planning, design and domestic arrangements in a red sea port,* British Library Cataloguing in Publication Data, pp.6-12.

۳ تجانی ودفع الله، همان،ص۱۵۱؛حسام‌الدین جاد الرب (۲۰۰۵/۱۳۸۴)، *جغرافیة افریقیا و حوض النیل*، قاهره: دارالعلوم للنشر و التوزیع، ص۲۳۸؛

Warburge, ibid, p.8.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

به‌عنوان یک شاهراه تجاری بزرگ از گذشته‌های بسیار دور و از سوی حکومت‌های مختلف به‌ویژه در دوره اسلامی همواره مورد توجه ویژه بوده است. علاوه بر عامل جغرافیایی، این بندر شاهراه و میان راهی بود که سرزمین‌های مختلف را از شرق دور و از غرب به سرزمین‌های شمال آفریقا و جنوب صحرا مرتبط می‌ساخت. سواکن در واقع بازار بزرگی بود که کالاها از نقاط مختلف بدانجا می‌رسید و از آنجا به سرزمین‌های دیگر فرستاده می‌شد و تا سال‌ها ایمن‌ترین و باصرفه‌ترین مسیر ترانزیتی برای کشورهای شرق و غرب بود.حضور عناصر جمعیتی گوناگون از نقاط مختلف شرق و غرب جهان که در منابع تاریخی و گزارش‌های سیاحان و سفرنامه‌نویسان در دوره‌های تاریخی مختلف حتی تا قرن نوزدهم میلادی به آنها اشاره شده است و زندگی مسالمت‌آمیز آنان در کنار یکدیگر و انجام فعالیت‌های تجاری در آنجا و نیز حضور گروه‌های دینی و سیاسی اعم از متصوفه و مخالفان برخی حکومت‌ها در شرق و مصر و غیره که سواکن را برای ادامه حضور و فعالیت خود برگزیدند، دلیلی بر این مدعا و موقعیت جغرافیایی ممتاز این بندر در شمال شرق آفریقا است.این بندر نه تنها در توسعه تجارت جهانی نقشی عمده داشته است بلکه بهترین کانال در توسعه تجاری و البته فرهنگی مناطق جنوب صحرا و مناطق داخلی آفریقا بوده است. سود حاصل از فعالیت‌های تجاری بازرگانان و آمدوشد کشتی‌ها و نیز موقعیت استراتژیک این بندر به میزانی بود که حکومت‌های مختلف منطقه و دول اروپایی همواره برای تسلط بر این بندر تلاش می‌کردند. اوج شکوفایی این بندر به دوره حکومت فاطمیان بر مغرب و مصر به بعد بازمی‌گردد که حکومت‌های مختلف این دوره برای بهره‌برداری بیشتر از بندر سواکن در تأمین امنیت راه‌های منتهی به آن و نیز تأمین رفاه و امنیت تجار بسیار کوشیدند. از این رو بندر سواکن تا سال‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین معابر ارتباطی شرق و غرب و مناطق داخلی شمال و جنوب صحرای بزرگ آفریقا به حیات باشکوه خود ادامه داد و اگر نبود سیاست‌های استعمار بریتانیا در احداث بندر جدید سودان با هدف ادامه و استمرار حضور خود در منطقه، سواکن تا به امروز همچنان مهم‌ترین پایگاه تجاری شرق آفریقا باقی می‌ماند.

منابع و مآخذ

– ابراهیم فوزی پاشا (۱۳۱۹)، *کتاب السودان بین یدی غُردون و کتشنِر*، [بی‌جا]:مطبعة الآداب.
–ابن‌ایاس (۱۹۸۳/۱۴۰۳)، *بدائع الزهور فی وقائع الدّهور*، تحقیق محمد مصطفی، قاهره: الهیئة المصری العامة

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

للکتاب.
-ابن‌بطوطه (۱۹۸۷/۱۴۰۷)، *رحله ابن‌بطوطه*، تحقیق شیخ محمد عبدالمنعم عریان، بیروت: داراحیاء العلوم.
-ابن‌تغری بردی، یوسف (۱۹۹۲/۱۴۱۳)، *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره*، محمد حسین شمس الدین، لبنان، بیروت: دارالکتب العلمیة.
-ابن‌حوقل، ابی‌القاسم (۱۹۳۸)، *صورة الارض*، لیدن: بریل.
-ابن‌سعید مغربی(۱۹۷۰)، *کتاب الجغرافیا*، تحقیق اسماعیل عربی، بیروت: المکتب التجاریة للطباعة و النشر و التوزیع.
-ابوالفداء، اسماعیل‌بن‌علی(۱۸۴۰)، *تقویم البلدان*، پاریس: دارالطباعة السلطانیة.
-احمد عبدالله آدم(۱۹۹۷/۱۳۷۶)، *قبائل السودان، نموذج التمازج و التعایش*، سودان: مطابع السودان.
-ادریسی، محمدبن‌محمد (۲۰۰۶/۱۴۲۲)، *نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق*، قاهره: مکتبة الثقافة الدینیة.
-انصاری دمشقی، محمدبن‌ابی‌طالب(۱۸۶۵)*نخبة الدهر فی عجائب البرّ و البحر*، پطرزبورگ: الاکادمیةالامبراطوریة.
-أولیا چلبی، محمدظلی‌بن‌درویش(۲۰۰۶)، *الرحله الی مصر و السودان و الحبشه*،مقدمه محمد حرب، قاهره: دارالآفاق العربیة.
-بورکهارت، جان لوئیس(۲۰۰۷)، *رحلات بورکهارت فی بلاد النوبه و السودان*، ترجمه به عربی: فؤاد أندراوس، قاهره: مجلس الاعلی للثقافة.
-بیبرس منصوری دواداری(۱۹۹۸/۱۴۱۹)، *زبدة الفکر فی تاریخ الهجرة*، تحقیق دونالدس ریتشاردز، بیروت: الشرکة المتحده التوزیع.
-تجانی حمد، علاءالدین و دفع‌الله، محمدعوض(۲۰۱۶)، «مدینة سواکن الساحلیه و دورها فی تحقیق التمنیة الساحلیة المستدامة»، *مجله بین‌المللی برنامه‌ریزی شهری و توسعه پایدار*، ش ۳.
-جاد الرب، حسام‌الدین(۲۰۰۵/۱۳۸۴)، *جغرافیة افریقیا و حوض النیل*، قاهره: دارالعلوم للنشر و التوزیع.
-جمل، شوقی(۲۰۰۸)، *تاریخ سودان وادی النیل: حضارته و علاقاته بمصر من أقدم العصور إلی الوقت الحاضر*، قاهره: مکتبة الانجلو المصریة.
-جورج یانج(۱۹۹۰/۱۴۱۰)، *تاریخ مصر من عهد الممالیک الی نهایة حکم اسماعیل*، تعریب علی احمد شکری، در:صفحات من تاریخ مصر(۵)، قاهره: مکتبة مدبولی.
-رجب محمد عبدالحلیم(۱۹۸۵)، *العلاقات السیاسیه بین مسلمی الزبلع و نصاری الحبشه فی العصور الوسطی*، قاهره: مطبعة جامعة القاهرة و الکتاب الجامعی.
-*السودان و افریقیا فی مدونات رحاله الشرق و الغرب: اکتشافات الذات و الاخر: ابحاث ندوة الرحاله العرب و المسلمین دوره ابن‌حوقل*(۲۰۰۶/۱۳۸۵)، خرطوم: المرکز العربی للادب الجغرافی.
-شاطر بصیلی، عبدالجلیل (۱۹۷۲)، *تاریخ و حضارات السودان الشرقی و الاوسط من القرن السابع الی القرن التاسع عشر للمیلاد*، قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

-شامی، صلاح الدین علی(۱۹۷۲)، *السودان، دراسه جغرافیة*، اسکندریه: المعارف.
-شبارو، عصام محمد(۱۹۹۴)، *السلاطین فی المشرق العربی، معالم دورهم السیاسی و الحضاری (السلاجقه — الایوبیون ۴۴۷ — ۶۴۸ / ۱۰۵۵ — ۱۲۵۰)*، بیروت: دارالنهضة العربیة.
-شبیکه، مکّی(۱۹۹۱/۱۴۱۱)، *السودان عبر القرون*، بیروت: دارالجیل.
-شقیر، نعوم(۱۹۸۱)، *تاریخ السودان*، تحقیق محمد ابراهیم و أبوسلیم، بیروت: دارالجیل.
-ضرار صالح ضرار(۱۹۷۵)، *تاریخ السودان الحدیث*، خرطوم: الدارالسودانیة.
-علم‌الدین، سلیمان سلیم (۱۹۹۹)، *التصوف الاسلامی: تاریخ-عقائد-طریق-اعلام*، بیروت: نوفل.
-عینی، بدرالدین محمود(۱۹۸۷/۱۴۰۷)، *عقد الجُمان فی تاریخ اهل الزمان، عصر سلاطین الممالیک(۶۴۸-۶۶۴/ ۱۲۵۰-۱۲۶۵)*، محمد محمد أمین، قاهره: الهیئة المصری العامة للکتاب.
-غیطاس، محمد(۱۹۸۷)، *حمله الیونسکو و أضواء جدیده علی تاریخ النوبه*، اسکندریه: دارالمعرفةالجامعیة.
-فیروزآبادی، محمدبن‌یعقوب(۲۰۰۷/۱۴۲۸)، *معجم القاموس المحیط*، خلیل مأمون شیحا، بیروت: [بی‌نا].
-فوزی حامد عباس(۱۴۲۶/ ۲۰۰۵)، *الحیاه الاقتصادیة فی مصر العلیا خلال العصر المملوکی*، قاهره: مکتبة الادب.
-فول، جان اوبرث(۲۰۰۲)، *تاریخ الطریقة الختمیة فی السودان*، ترجمه به عربی: محمد سعید قدال، قاهره: مرکز الدراسات السودانیة.
-قلقشندی، احمدبن‌علی(۱۹۶۳/۱۳۸۳)، *صبح الاعشی فی صناعة الانشاء*، قاهره: وزارة الثقافة و الارشاد القومی.
-کاربخال، مارمول(۱۴۰۸-۱۴۰۹/۱۹۸۸-۱۹۸۹)، *افریقیا*، ترجمه به عربی محمد حجی و دیگران، رباط: دارالنشر المعرفة.
-کحاله، عمررضا(۱۹۹۷/۱۳۷۶)، *معجم قبائل العرب: القدیمة و الحدیثة*، بیروت: مؤسسة الرساله.
-محمد ابراهیم أبوسلیم(۱۹۹۲/۱۴۱۲)، *بحوث فی تاریخ السودان (الأرضی، العلماء، الخلافه، بربر، علی المیرغنی)*، بیروت: دارالجیل.
-مقریزی، احمدبن‌علی(۲۰۰۲-۲۰۰۴)، *المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار*، لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
----- (۱۹۹۷)، *السلوک لمعرفة دول الملوک*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
-مهری، محمد(۱۹۱۴/۱۳۳۲)، *رحله مصر و السودان*، مصر: مطبعة الهلال بالفجالة.
-هَمدانی(۱۸۸۴)، *صفة جزیرة العرب*، لیدن: مطبع بریل.
-یاقوت حموی (۱۹۶۶)، *معجم البلدان*، لایپزیگ: [بی‌نا].
-Abdel Rahim Salim(1997), *"Suakin: On Reviving an Ancient Red Sea Port City"*, *TDSR* Vol. 8, No. 2.
-Abdel Salam Sidahmed and Alsir Sidahmed(2005), *Sudan*, London and New York: Routledge Curzon,Taylor & Francis e-Library.
-Calia,Marisa(1997-1999), "*Suakin. Memory of a City.*" In:*Environmental Design:*

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2, edited by Attilo Petruccioli, 192-201. Rome: Dell'oca Editore.
-Cuoq,Joseph(1975),*Les musulmans en Afrique*, Paris.
-Dahl,Gudrun (2006),*"Precolonia Beja: A periphery at the crossroads", Nordic Journal of African studies* 15 (4): 473 – 498.
-*Greenlaw*,Jean-Pierre(1995),*The coral buildings of Suakin: Islamic architecture, planning, design and domestic arrangements in a red sea port,*British Library Cataloguing in Publication Data.
-Hassan, Yusuf Fadl (1963), *Penetration of Islam in the Eastern Sudan,Sudan Notes and Records*.
-HOLT,P. M.(1965), *A Modern History of the SUDAN (From the Funj sultanate to the present Day)*, London.
-HOLT, P. M.& M. W. DALY (1988), *A History of the Sudan (From the Coming of Islam to the Present Day)*, London and New York: Roultledge.
-Roper,E. M., A. Gillan, F. O.Cave, J. B.Bowers and ArthureRobinson (1939), *Sudan Notes and Records*, Vol. 22, No. 2,University of Khartum.
-*The Times ComperhensiveAtlas of World*, London 2014.
-*The War in the Soudan (1885, February 14)*, The Sydney Mail and New south wales Advertiser (NSW: 1871-1912), p.324 (http://nla.gov.au/nla.news -article 163273214).
-Warburge,Gabriel R.(1992), *Historical Discord in the Nile Valley*, Northwestern university press.
-http://sudan.gov.sd/index.php/ar/pages/details/70/Red-State#.V06q3DHJWM8*en.climet-data.org*.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1398.11.41.7.2]
[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-11-18]